

K původu některých českých názvů střízlíka

Názvy střízlíka obecného (*Troglodytes troglodytes*) v češtině jsou četné a rozmanité. Převážná většina nářečních výrazů je zachycena na mapě č. 36 *eského jazykového atlasu 2* (dále JA 2), kde se kromě informace o územním rozšíření jednotlivých názvů podává stručná jazyková charakteristika mapovaných výrazů vzhledem k jejich lexikálním, slovotvorným a hláskoslovným rozdílům, jejich historii a původu. V rámci lexikálního komentáře se vysvětluje také sémantická motivace etymologicky průhledných pojmenování (JA 2, s. 109–110, 112). Názvy střízlíka tvoří určitý lexikální subsystém v rámci českého systému ornitologických názvů. Cílem tohoto příspěvku je na základě naskytajících se systémových zákonitostí, které se týkají onomaziologických (motivačních) modelů¹ (dále OM) ztvárněných jazykově určitými slovotvornými modely, dobrat se původu (tedy sémantické motivace a slovotvorné struktury) etymologicky neprůhledných názvů, zděděných z praslovanštiny nebo nově utvořených v češtině.² Soustředíme se na původ jen některých nářečních pojmenování, a to názvů *střízlík, stříž, čerčyk, čyrček, drmolízek, skulínek, tršček, trcek*

¹ Onomaziologickým modelem rozumíme typ motivace podle určitého příznaku charakterizujícího pojmenovávaný předmět, resp. ptáka.

² České názvy střízlíka jsem zkoumala v porovnání s bulharskými názvy ve své větší práci o názvech ptáků v bulharštině a češtině. Při výkladu ornitologických názvů jsem používala komplexní synchronně-diachronní metodologický postup, vycházela jsem totiž ze současného stavu v obou slovanských jazycích, ale dívala jsem se na něj s dynamickým aspektem vzhledem k postižení původu, vývojových tendencí a produktivity sledovaných slovotvorných typů, užívaných pro jazykové ztvárnění určitých onomaziologických modelů. Porovnání v obou příbuzných slovanských jazycích

(jejichž stručné etymologické výklady v JA 2 jsou bu nepřesvědčivé, nebo vyžadují určité opravy a doplnění) a také názvu *hráziček*, který uvádí Bartoš ve svém dialektickém slovníku moravském (Bartoš 1906).

Výraz *střízlík*, který se ujal do vědeckého názvosloví, je podle JA rozšířený po celých echách i na Moravě a je zpravidla považován za slovo mladší vrstvy³, výraz je poté správně charakterizován jako deminutivum k staršímu *stříž*. Dial. *stříž* je považováno za málo jasné, uvádějí se příbuzné p. *strzyżyk* a dluž. *stšéž*, *stšéžyk* a připouští se výchozí psl. **strěžь* (viz JA 2, 112). Dial. *stříž* je nepochybně praslovanského původu. K uvedeným slovanským paralelám je třeba dodat další příbuzné výrazy: stp. *strež*, sln. *stržik*, dial. *stréžek* (a také *stréžič*), sch. *strijež*, všechny téhož významu, vedle csl. *црѣжъ* 'králíček, Regulus', sch. dial. *striž*, *striš* 'střízlík' (a od nich utvořené *striži*, *striši*) (Fink), r. *црѣжъ* 'břehule říční, Riparia riparia', ukr. *црѣжукъ* 'rorýs, Apus apus', br. *ńńđiuc* tv. Na základě těchto paralel se rekonstruuji psl. **strižь* vedle **strěžь*, odvozené příponou *-ь* od zvukomalebného kořene **strig-/ *strēg-* navazujícího na starobylý indoevropský kořen **(s)treng-* a jeho ablautovou variantu **(s)troňg-*, jimiž se vystihuje zvuk, který ptáci vydávají (Pokorný 1949–1950, s. 1036, uvádí význam 'syčet, cvrkat, cvrčet, fičet, svištět'). Od stejného ie. koř. je také ř. *σπιίς* 'sova', přejaté do lat. *strix* tv., a ř. sl. *τρίζω* 'cvrčet, fičet, svištět; skřípat, vrzat' (viz Pokorný 1949–1950, s. 1336; Vasmer 1953–1958, s. 3, s. 27, Schuster-Šewc 1978–1989, s. 18, s. 1368; Bezlaj 1977, t. 3, s. 336)³. I kdyby se střídání koř. vokálu

a odhalené vývojové paralely umožnily objektivnější pohled na vznik a dynamiku jednotlivých pojmenovacích typů od doby praslovanské do současnosti. Tento konfrontační pohled přispěl nejen k zachycení systémových souvislostí v obou jazycích, ale i k určení původu konkrétních lexikálních jednotek zděděných z praslovanského ornitologického systému, nebo nově utvořených v jednotlivých jazycích (viz Дејкова 2006).

³ Machkův výklad, který spojuje pojmenování *střízlík* s lat. *regulus* králíček (na základě podobnosti obou ptáků – jsou stejně malí), je nepřijatelný (Machek 1968, s. 589).

nevysvětlovalo ablautem, hlásková variabilita by se dala vyložit onomatopoickým původem kořene. Srov. např. psl. názvy stehlíka *šči-gьlъ/*ščigьl'ъ/*ščьgьlъ/*ščьgьl'ъ // *stigьlъ/*stigьl'ъ/*stьgьlъ/*stьgьl'ъ, jejichž hlásková variantnost se vysvětluje právě onomatopoickým původem kořene, který se dá odvodit od starobylých ie. Onomatopoií *(s)kig-, *(s)kÓg-, *stig-, *stÓg- (Дейкова 2003; Дейкова 2006, s. 317–318). Z hlediska slovotvorného praslovanské východiško *střižь vedle *strěžь (> č. *stříž*) patří k archaickým činitelským jménům tvořeným produktivním sufixem -jь, který byl v prajazyce polyfunkční. Srov. ještě prs. *čizь (> č. *číž* 'pták *Carduelis spinus*') odvozené stejným sufixem -jь od starobylého onomatopoeia *(s)kÓg- (viz Дейкова 2006, s. 317–318). Co se týká činitelských jmen utvořených tímto sufixem, Ślawski (SPs 1, s. 81) upozoruje, že jde o substantiva tvořená od pouhého kořene jako např. *po'žь 'hlemýžd', od sl. *po'zь *po'sti 'plížit se'. Pro praslovanštinu lze předpokládat také deminutivní tvary *strěžikъ/*strěžьkъ, jejichž kontinuanty by byly stč. *striežik* (Šmilauer 1940, s. 390), č. nář. *střížek*, *stryžik*, u Jungmana též *střížek*, *střížik* (JA 2, s. 110–112). Samozřejmě tyto české a jiné slovanské deminutivní tvary by mohly být také i pozdější útvary jednotlivých slovanských jazyků. Musíme však počítat s tím, že produktivnost deminutivních sufixů při tvoření názvů ptáků v češtině je všeobecně slovanská slovotvorná vlastnost mající své kořeny v praslovanštině (viz Дейкова 2006, s. 396–397). Sr. např. psl. *čizьkъ (> čes. *čížek*), *čižikъ* (ESSJ 4, s. 125). Produktivnost sekundárních deminutiv charakterizující a odlišující češtinu od ostatních slovanských jazyků se odráží také v českém ornitologickém systému. Sekundární deminutivum je nář. *střížiček* odvozené zdvojeným deminutivním sufixem -iček. Dnešní vědecký název *střízlík* vznikl hláskovou obměnou varianty *střížlík* utvořené sufixem -lík od původního *stříž* (sr. JA 2, s. 112). Ze synchronního (funkčně-strukturního) hlediska je -lík rozšířená varianta dem. sufixu -ík (stejně jako -lek ve vztahu k -ek, viz o něm TS 2, s. 89), ale svým původem je to komplexní činitelsko-deminutivní sufix vzniklý spřežením starobylého činitelského sufixu s konsonantickým elementem -l- s deminutivním sufixem -ík (z psl. -ikъ),

sr. např. *stehlik* *Carduelis carduelis*, dem. útvar od kontinuantu psl. **stügbľ/*stügbľ'b/*stigbľ/*stigbľ'b*, sr. dial. *styhel'* (viz Дејкова 2000), nebo *brhlik* *Sitta europaea*, dem. útvar od kontinuantu psl. **bürgbľ*, sr. stč. *brhel*, *brhlec* (viz Дејкова 2000). Podobným komplexním činitelsko-deminutivním sufixem *-álek* je opatřeno také *cvrkálek*, jímž se střízlík pojmenovává v českých nářečích (u íra, podle *Ptáci*). Lze připustit, že tvary jako *střízlík* a také nář. *čížlík* tv. vznikly vlivem tvarů *stehlik*, *brhlik* apod. Sekundárním deminutivem k tvaru *střízlík* je *střízlíček*.

Názvy *stříž*, *střízlík* (a další varianty) tvoří spolu s názvy *čížek*, *čížik*, *čížíček*, *čížlík* (ČJA 2, 110, 112)⁴ a názvem *cvrkálek* jeden ze základních onomaziologických modelů, podle kterých se tento pták v češtině pojmenovává. Pojmenování tohoto OM vznikají podle hlasu (vábení) či zpěvu ptáka, podle zvuků, které vydává. Tento motivační příznak je ve shodě s vlastnostmi střízlíka popisovanými v ornitologické literatuře:

Zpěv je vzhledem k nepatrné velikosti ptáka abnormálně hlasitý. Začíná jasnými flétnovými hvizdy a končí cvrčením. Je to snad jediný náš pěvec, který zcela běžně zpívá i v zimě (spolu s křivkou). Také jeho varování *cerr, cerr* je velmi pronikavé (*Naši pěvci*).

K tomuto OM lze zařadit také nář. *čerčyk*, *čyrček* (s měkkostí typickou pro slezská nářečí). V ČJA (d. 2, s. 110, 112) se tyto názvy vysvětlují přenesením slova *čertík* (patrně podle zbarvení peří), ale tento výklad se nám zdá nepřesvědčivý hlavně po stránce sémantické. Podle nás jsou to nově utvořená zvukomalebná pojmenování, která lze odvodit od onomatopoií *čir-čir/ čer-čer* (s neúplnou reduplikací), vystihujících hlas ptáka. Tytéž zvukomalebné kořeny nacházíme v českých slovesech *čirikat*, *čičirikat*, *čirinkat*, *čirínčet*, sr. také slk. *čiri(n)kat'*, *cirikat'* o hlasu koroptví a jiných ptáků, p. *czyryka*, r. *чуркать* (Machek, ESJČS, s. 74), sr. také slk. dial. *čerkat'*, *čirkac*

⁴ Podrobněji o těchto onomatopoických názvech a o jejich předpokládaném původním významu v češtině a v praslovanštině viz Дејкова 2000, s. 298, 317–318.

‘vydávat nebo naráz způsobovat zvonivý zvuk’ (SSN 1, s. 249). Varianta *čyrček* je odvozená sufixem *-ek*, pomocí kterého se v češtině tvoří nepatrný počet činitelských jmen, a to převážně názvy zvířat a rostlin, sr. *cvrček*, *frček* apod., v kterých se činitelská a deminutivní funkce přípony prostupují (TSC 2, s. 75–76). To platí v plné míře i pro názvy ptáků, sr. ještě *dudek*, a i jiných zvířat, např. *norek* apod. Podobným způsobem, ale formantem *-ík* (nář. *-yk*) se jeví utvořeno i pojmenování *čerčyk*, I když tato přípona má v češtině převážně funkci deminutivní. Lze ještě připustit, že tvar *čerčyk* je sekundární a vznikl metatezí z původního *čyrček*.

Nejlépe zastoupený je v češtině další OM zahrnující pojmenování podle místa, kde se ptáci vyskytují a zdržují. Do tohoto modelu se bezesporu zařazují v ČJA 2 uvedené názvy *plotník*, *plotníček*; *plotňáček*; *plotnárek*; *plotovniček*; *splotníček*; *potplotníček*, *potpločak*, *křováček*, *rošťák*, *rošťáček*, *skulínek*. Právě k tomuto OM lze podle našeho soudu zařadit také názvy *drmolízek*, *tršček*, *trcek* (?), stejně jako i dial. mor. *hráziček* doloženo u Bartoše.

Co se týká názvu *drmolízek*, v ČJA 2 (s. 112) správně se připouští, že je to kompozitum, ale další předpokládaný etymologický výklad (týkající se prvního členu složeniny) je nepřijatelný:

Nejasné, snad kompozitum s komponenty *drmol* nář. ‘drobný krok’ a *lízek* ‘kdo leze’ (srov. Jg. *drmolit* ‘drobným krokem běžet’).

Podle našeho názoru je druhý deverbální komponent *-líz-* (*lézt*) spojený konektem *-o-* s prvním substantivním komponentem *drm-*. Toto *drm-* je třeba spojit s č. *drmek* ‘rostlina vitéx’ (Kott), čili ‘mořská vrba, *Vitex agnus castus*’,⁵ příbuzným s b. dial. *дрѣм*, *дрѣма* ‘nízké křoví; keř, houští’, sch. MJ *Дрм*, *Дрмна*, *Дрмно*, dial. *дрмун* ‘ohrazená doubrava, dubina’, sln. *drmásča* ‘houští aj.’, r. *дром* ‘neproniknutelné houští aj.’⁶. Tento první *substantivní komponent* určuje nikoli způsob vyjádřeného dějového příznaku, nýbrž *místo děje*, čili místo,

⁵ Machek 1968, s. 128, považuje *drmek* za nejasné.

⁶ O etymologii a literature viz BER I, s. 436.

kde se pták zdržuje – v křovím zarostlých částech lesa, v zahradách s hustým porostem, v blízkosti vodních toků, ve vrbovím u řeky atd. (*Užitečné ptactvo*, s. 25; *Ptáci bez hranic*, s. 120; KAP, s. 184).⁷ Právě tento určující první komponent má v tomto názvu diferenční, příznakový charakter. To se potvrzuje ještě odvozenými jednoduchými názvy jako č. dial. *křováček* (od *křoví*), *rošťák*, *rošťáček* (od *roští*), *plotník* (od *plotu* ‘střízlík žije v živých plotech’). Zajímavou přesnou onomaziologickou paralelou je b. *мышитрънче* tv. – složenina jiného skladu, spíš jiného sledu komponentů. První verbální komponent *мышу* jako imperativní tvar slovesa *мѣша* (ce) ‘strkat (se)’, dok. *мѣша* (ce) ‘strčit (se), vecpat (se), zalézt, vklouznout do něčeho’, druhý substantivní komponent *-трън* ‘trn’ a deminutivní sufix *-че*. Onomaziologicko-sémantickou paralelou názvu *drmolizek* je něm. *Zaunschlüpfer* tv. (Kluge 1967, s. 875–876) (utvořeno od něm. *Zaun* ‘ohrada, plot’ a základu slovesa *schlüpfen* ‘vklouznout’). Sr. také něm. *Zaunkönig*, dial. *Nesselkönig*, *Dornkönig*⁸ (s druhým komponentem *-König* ‘král’ a s prvním komponentem s diferenčním významem *Zaun-*, *Nessel-* ‘kopřiva’ a *Dorn-* ‘trn, trní’). Ze slovotvorného hlediska kompozitum typu *drmolizek*, tedy strukturního typu S–K–V, ztvárněno navíc deminutivním sufixem *-ek*, svědčí o tom, že se slovotvorné kategorie nomina actoris a nomina agentis navzájem prostupují a prolínají.

Pojmenování *tršček* je doloženo v českém nářečí na území Polska. V ČJA 2 se spojuje s *trcek* (uvádí se v závorkách za ním), ale jeho další výklad se tam nepodává. Název *trcek* se jen spojuje s nář. *trcat* ‘jít drobnými rychlými kručky’. Tento etymologický (resp. slovotvorný) vztah je přijatelný jak z formálního, tak i ze sémantického hlediska. Bylo by to deverbativum ztvárněné činitelsko-deminutivním sufixem *-ek*. Pták by byl pak pojmenován podle svého výrazně malého roz-

⁷ „Hnízdo střízlíka je umně zabudováno do spleti kořenů... Hotová kulovitá stavba, byť značně rozměrná, se zcela ztrácí v kořenech vývratu, v hromadě roští nebo ve spleti ostružinových šlahounů“ (*Ptáci bez hranic*, s. 120).

⁸ Viz Kluge 1967, přejatá z něm. *Zaunkönig* jsou č. dial. *caunkenyk*, *caunkenich*, *caukenik* (ČJA 2, m. č. 36, s. 109).

měru a zároveň s tím podle své pohyblivosti a čilosti, s kterou prolézá husté spleti křovin (viz KAP, s. 184; *Užitečné ptactvo*, s. 26; *Naši pěvci*). Po nově podaném výkladu č. *drmolizek* a po zamítnutí vztahu jeho prvního komponentu k subst. *drmol* by to bylo jediné pojmenování motivované tímto příznakem.⁹ Co se týká varianty *tršček*, ta by mohla být vysvětlena ve vztahu k jinému kořenu, který by předpokládal výše uvedené sémantické východisko – životní prostředí strážníka (v blízkosti vodních toků, vrboví u řeky, staré jezy a rybníční hráze porostlé bujným křovím). V souvislosti s touto sémantickou motivací by *tršček* mohlo být odvozeno od dialektní hláskové podoby kořene č. *třt-ina* příbuzné p. *trzc-ina* tv. [sr. č. dial. (mor.) *trst'*tv., slk. *trst'(ina)*]¹⁰ se sufixem *-ek*. Srov. sémantické paralely č. *rákosník* 'pták *Acrocephalus*' u Machka – p. *trzcionka*, sch. *trsnica*, *trstenjak*, ukr. *тростянка* (viz *Ptáci*), názvy motivované stejným příznakem. Srov. ještě polské dialekty *trzciniak* 'druh ptáka (=wróbel trzciny)', *trzcionek* (*mały*) 'Sylvia arundinacea' (SGP 5, s. 430). Připustíme-li vztah mezi oběma pojmenováními (*tršček* a *trcek*) a původnost *tršček*, slovo *trcek* by mohlo vzniknout z *tršček* zjednodušením hláskové skupiny šč č [o hláskové změně sr. p. dial. *trcina* = *trzcina* (SGP 5, s. 430)] a pak pravděpodobně v důsledku deetymologizace bylo spojeno sekundárně a upraveno podle dial. *trcat* 'jít drobnými rychlými krůčky', srov. ještě dial. (laš.) *trckač* tv. (Sochova 2001, s. 250). Samostatný vznik názvu *trcek* se samozřejmě také nedá vyloučit. Ze slovotvorného hlediska *tršček* (a případně spojené s ním *trcek*) by bylo jméno konatelské utvořené komplexním konatelsko-deminutivním sufixem *-ek*.

Od základového slova *skulina* by mělo být stejným sufixem *-ek* utvořeno také pojmenování *skulínek* (sr. ČJA 2 se *skulínek* vysvětluje vztahem k dem. *skulinka*). Suffix *-ek* se v českém ornitologickém

⁹ Pojmenování motivovaná zevnějškem ptáka (barvou jeho opeření a malými rozměry) tvoří vlastní OM a jak je správně uvedeno v ČJA (2, s. 110), jsou to převážně metaforické výrazy jako *oříšek*, *paleček*, *králíček* aj. Typologické paralely v tom ohledu poskytuje také bulharština (viz Дейкова 2006, s. 302–303).

¹⁰ Viz o tom: Kopečný 1981, s. 382; Holub, Kopečný 1952, s. 389; Machek 1968, s. 659.

názvosloví vyznačuje velkou produktivností. Slootovorná analýza českých ornitologických názvů dovoluje interpretovat jej (spolu s dalšími deminutivními sufixy) jako slootovorný formant komplexního charakteru, v němž se deminutivní (modifikační) význam velmi často prostupuje s jinými mutačními významy.¹¹ Čes. dial. *hrázíček* to také potvrzuje. Je to pojmenování vzniklé podle místa, kde se pták zdržuje, kde žije. Je odvozeno od dial. *hráza*, *-e* 'prázdný prostor podél pole, obvykle křovím zarostlý, kam se ukládá kamení na poli nasbírané' (Bartoš 1906) sekundárním deminutivním sufixem *-íček*, který může být také charakterizován jako komplexní konatelsko-deminutivní sufix.

Zkrátky

APS	<i>Atlas ptáků světa</i> . Sest. dr. A. Gosler. Bratislava 1994.
ČJA 2	<i>Český jazykový atlas</i> . 2. Praha 1997.
ESJS	V. Machek, <i>Etymologický slovník jazyka českého a slovenského</i> . Praha, 1957.
ESSJ	<i>Этимологический словарь славянских языков. Пра斯拉вянский лексический фонд</i> , под. ред. члена-корр. АН СССР О.Н. Трубачева. Вып. 1–, Москва 1974–.
KAP	M. Bouchner, <i>Kapesní atlas ptáků</i> . Praha 1981.
<i>Ptáci</i>	V. Machek, <i>Ptáci</i> (rukopis v Etymologickém oddělení UJ AVR).
<i>Naši pěvci</i>	K. Šťastný, K. Drchal, <i>Naši pěvci</i> . Praha 1984.
<i>Ptáci bez hranic</i>	M. Bouchner, P. Procházka. <i>Ptáci bez hranic. Známé a méně známé evropské druhy z různých biotopů</i> . Praha, 1997.
SČN	J. Jungmann, <i>Slovník česko-německý</i> . D. I–V. Praha 1989–1990.
SGP	J. Karłowicz, <i>Słownik gwar polskich</i> . T. I–VI. Kraków 1900–1911.
SPs 1	F. Sławski, <i>Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego</i> . In: <i>Słownik Prasłowiański</i> . T. I. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974.

¹¹ Stejnou slootovornou vlastností, týkající se různých deminutivních formantů, se vyznačuje také bulharský ornitologický systém a zdá se, že tím oba slovanské jazyky navazují na praslovanskou slootovornou tendenci (viz Дейкова 2006, s. 10–311, 396–397).

- SSN *Slovník slovenských nářečí*, d. I. Bratislava 1994.
- TS 2 F. Daneš, M. Dokulil, J. Kuchař a kol., *Tvoření slov v češtině. Odvozování podstatných jmen*. Praha 1967.
- Užitečné ptactvo* J. Janda, *Užitečné ptactvo našeho domova*. V Praze 1898.

Literatura

- Bartoš F., 1906, *Dialektický slovník moravský*. Praha.
- Bezljaj F., 1977, *Etimološki slovar slovenskega jezika*. d. 1. Ljubljana.
- Fink N., 1956, *Imenik znanstvenih naziva životinja obrađenih u »Rječniku narodnih zoologičkih naziva« (Vodozemci — Gmazovi — Ptice — Ribe)*, red. prof. dr. M. Hirtza. U Zagrebu.
- Holub J., Kopečný F., 1952, *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha.
- Kluge F., 1967, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 20. Auflage bearbeitet von W. Mitzka. Berlin.
- Kopečný F., 1981, *Základní všeslovenská slovní zásoba*. Praha.
- Kott F. Š., 1878–1893, *Česko-německý slovník zvláště gramaticko-frazeologický*. D. I–VII. Praha.
- Machek V., 1968, *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha.
- Pokorny J., 1949–1950, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern.
- Schuster-Šewc H., 1978–1989, *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*. B. 1–24. Bautzen.
- Sochová Z., 2001, *Lašská slovní zásoba*. Praha.
- Vasmer M., 1953–1958, *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Bd. 1–3. Heidelberg.

- Дейкова Хр. 2000, *Към славянските названия на (ономасиологично-etimологичен етид)*. „Studia etymologica Brunensia” [Praha] I, с. 235–245.
- Дейкова Хр. 2006, *Ономасиологични и словообразователни сходства и различия между български и чешки названия на птици*. Дисертация (ръкопис), 418 с. София.